

CELEBRARE ROMAM, CELEBRARE IMPERATOREM, CELEBRARE PATRIAM: ISTORIE ȘI MEMORIE ÎN PANEGYRICI LATINI (SEC. III-IV)*

Nelu ZUGRAVU**

Cuvinte-cheie: *historia, memoria, Panegyrici Latini, Roma, împărat, patria, Antichitatea târzie.*

Keywords: *historia, memoria, Panegyrici Latini, Rome, emperor, patria, Late Antiquity.*

Rezumat: *Obiectivul fundamental al panegiricelor gallo-romane din secolele III-IV era elogiul suveranului, respectiv înfățișarea hiperbolizată a faptelor, mai ales militare, a actelor de liberalitate, a virtuților acestuia. Lui laudatio principis îi era asociată, cel mai adesea, laudatio Urbis, între împărați și Roma existând o legătură indestructibilă. În sfârșit, celebrării suveranului și Romei, oratorii gallo-romani i-au alăturat entuziaști amor patriae. Astfel, princeps-Urbs-patria sunt reperatele dominante ale elogiilor. Raportate la atmosfera celebrativă amintită și la conexiunea dintre memoria și historia, panegiricele îndeplinesc o întreită funcție: comemorează o moștenire, o tradiție, o memoria – una vetus (preimperială), dominantă, sursă nepuizabilă de exempla și praxeis, și alta recens (imperială), mai slab reprezentată; relatează o istorie contemporană; creează și difuzează un nou trecut exemplar, o nouă memorie. Elementul de legătură al acestor trei planuri îl reprezintă suveranul, care, unind în virtutes și res gestae ale sale trecutul emblematic și prezentul aproape miraculos, garantează eternitatea și continuitatea Romei și a imperiului său.*

Abstract: *The fundamental objective of the Gallo-Roman panegyrici from the 3rd-4th centuries was the praise of the sovereign, respectively the hyperbolization of his facts,*

* Acest text reprezintă forma amplificată a unei comunicări susținute la Sesiunea anuală de comunicări științifice a Institutului de Istorie „Nicolae Iorga” intitulată *Memoria istorică și construcția socială a trecutului* (București, 6–7 decembrie 2018). Abrevierile revistelor sunt conforme cu *L'Année Philologique* iar cele ale surselor antice – cu dicționarele de specialitate. Alte abrevieri: *OLD – Oxford Latin Dictionary; TLL – Thesaurus linguae Latinae.*

** Nelu ZUGRAVU: Centrul de Studii Clasice și Creștine, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași; e-mail: z_nelu@hotmail.com.

especially military, of his generosity, of his virtues. *Laudatio principis* was most often associated with *laudatio Urbis*, between the emperors and Rome existing an indestructible connection. Finally, in celebration of the sovereign and Rome, the Gallo-Roman panegyrists joined enthusiastic *amor patriae*. Thus, *princeps-Urbis-patria* are the dominant landmarks of praise. Related to the celebratory atmosphere mentioned and to the connection between memory and history, the panegyrics perform a triple function: they commemorate an inheritance, a tradition, a *vetus* memory (pre-imperial), dominant, an inexhaustible source of *exempla* and *praxeis*, and another *recens* (imperial), less represented; they relate a contemporary history; they create and disseminate a new exemplary past, a new memory. The connecting element of these three plans is represented by the sovereign, who, uniting in his virtues and *res gestae* the emblematic past and the almost miraculous present, guarantees the eternity and continuity of Rome and its empire. Thus, as many former exegetes have already pointed out, panegyrists create and disseminate an official, altered, "quasi-fictional", ideologized history, in which memory and history have their particular mission – one conferring authority, the other – legitimacy.

Dacă, pentru unii contemporani (Nora, Hobsbawm, Lowenthal ș.a.), istoria și memoria sunt două universuri „distincte”, „divergente”, pentru romani, *historia* nu era incompatibilă cu *memoria*, ci, fie era sinonimă cu aceasta, fie constituia un „vehicul” al ei – *omnium rerum memoria*, în cuvintele lui Cicero¹. Istoricii latini înșiși și-au definit operele ca păstrătoare ale memoriei: *memoria rerum gestarum* citim în *De bello Iugurthino* al lui Sallustius²; *rerum gestarum memoriae* și *rerum gestarum monumenta* sunt expresiile utilizate de Titus Livius în *Praefatio* la *Ab Urbe condita*³; Tacitus folosește o singură dată termenul *historia*, în *Dialogus de oratoribus*⁴, denumindu-și opera *memoria*, cum o arată explicit în biografia *Agricola*⁵. *Thesaurus Linguae Latinae* și *Oxford Latin Dictionary* înregistrează numeroase exemple de contexte în care *historia* și *memoria* sunt puse în relație sinonimică⁶. Pe fondul mai larg al interesului pentru „memoriile culturale” în Roma antică⁷, exegeza contemporană a insistat asupra acestui aspect, în literatura de limbă engleză circulând chiar conceptul de *mnemohistory* înțeles ca istoria/ istoricizarea memoriei⁸. *Memor historiae*, cu referire la „memorarea istoriei/ fapte istorice”, apare în culegerea de biografii imperiale *Historia Augusta* și în tetrastihurile *Caesares* ale lui Ausonius⁹.

¹ CIC., *Brutus*, 14; 322: *memoria rerum Romanarum*; de asemenea, *Orator*, 120: *rerum gestarum memoriae*; *memoria rerum veterum*. VEZI ȘI GOWING 2005, p. 7–16 (aici, p. 12, n. 31); GALINSKY 2016, p. 1–39 (aici, p. 4).

² SALL., *BJ*, 4; GOWING 2005, p. 12, n. 33.

³ LIV., *Praef.*, 2; 6; GOWING 2005, p. 12, n. 33.

⁴ TAC., *Dial.*, 3, 4; GOWING 2005, p. 12, n. 31.

⁵ TAC., *Agr.*, I, 2; II, 4; III, 3; GOWING 2005, p. 12, n. 33.

⁶ TLL, s.v. *memoria* (col. 680–681), *historia* (col. 2833–2840); OLD, s.v. *memoria*; GOWING 2005, p. 9, 12.

⁷ GALINSKY 2014; GALINSKY & LAPATIN 2015.

⁸ GOWING 2005, p. 7.

⁹ SHA, *Tr. tyr.*, XXXI, 9; AUS., *Caes.*, II, 1, 4; den HENGST 2010, p. 138.

Pe de altă parte, pentru romani, ca și pentru greci, de altfel, trecutul poate fi „pluralizat”¹⁰, „valorizat” în tipare estetice multiple¹¹, orice formă artistică (poetică, epigrafică, monumentală, retorică etc.) capabilă să păstreze, să transmită și să creeze trecutul – așadar, să „imortalizeze memoria” (*ad immortalitatem memoriae*, la Cicero¹²; *ad perpetuitatem memoriae*, la Plinius cel Tânăr¹³) – avea demnitatea unei opere de istorie¹⁴. Cicero nu ezita să folosească *Annales*, poemul epic al lui Ennius, ca *testimonium credibili*¹⁵, iar Tacitus accepta *carmina* ale germanicilor ca sursă de *memoria* și *genus* istoriografic (*annales*)¹⁶. *Orationes* prilejuiau afirmarea plenară a identității dintre *historia* și *memoria*, în conformitate cu exigența ciceroniană formulată în *De oratore: Historia vero testis temporum, lux veritatis, vita memoriae, magistra vitae, nuntia vetustatis, qua voce alia nisi oratoris immortalitati commendatur?* („Iar istoria, martoră a vremurilor, lumină a adevărului, viață a memoriei, îndrumătoare a vieții, mesageră a trecutului, prin glasul cui, dacă nu prin al oratorului, se încredințează nemuririi?”)¹⁷. Acest fapt se verifică și în cazul discursurilor reunite în *corpus*-ul intitulat *Panegyrici Latini*, care, alături de *gratiarum actio* pronunțată de Plinius cel Tânăr în cinstea lui Traianus cu prilejul numirii în calitate de *consul suffectus* în anul 100, mai cuprinde 11 *elogia* rostite între 289 și 389 de oratori din Gallia (unii anonimi) la Augusta Treverorum (Treveri), Augustodunum (Autun), Roma sau Constantinopolis¹⁸. Florilegiul a fost întocmit, foarte probabil, de Latinus Pacatus Drepanius, el însuși autorul, în 389, al unei *laudatio* a lui Theodosius I rostită cu prilejul ceremoniilor care au avut loc la Roma în luna august a aceluia an în cinstea victoriei asupra uzurpatorului Maximus¹⁹.

Momentul realizării *corpus*-ului nu e lipsit de semnificație pentru problema care ne interesează aici. Cum a observat deja Marie-Claude L’Huillier, epoca de incertitudine politică reprezentată de deceniile din jurul anului 400, dominată de sentimentul decadenței ireversibile (*senium Imperii* în *Res gestae* ammianeice²⁰) și de nesiguranța viitorului după catastrofa din 378, s-a caracterizat, în plan cultural, printr-un efort semnificativ de salvare, ordonare și conservare a trecutului²¹.

¹⁰ RUFFELL & HAU 2017.

¹¹ KER & PIEPER 2014.

¹² CIC., *Leg.*, III, 21; GOWING 2005, p. 7.

¹³ PLIN., *Ep.* X, 76; GOWING 2005, p. 7.

¹⁴ RODRÍGUEZ MAYORGAS 2007; RODRÍGUEZ MAYORGAS 2016, p. 51–76; GOWING 2005, p. 7; ROCHE 2011, p. 45–66; REBEGGIANI 2013, p. 53–69; HÖLKESKAMP 2014, p. 169–213; STEIN–HÖLKESKAMP 2014, p. 214–234; NG 2014, p. 235–260; POPKIN 2016; GALINSKY & LAPATIN 2016; SANDBERG & SMITH 2018, p. 351–511.

¹⁵ CIC., *Brutus*, 57; 60; GOWING 2005, p. 11.

¹⁶ TAC., *Germ.*, II, 2; GOWING 2005, p. 11.

¹⁷ CIC., *De oratore*, II, 9, 36. Pentru legătura dintre *memoria* și *eloquentia*, vezi GOWING 2005, p. 16–17; den HENGST 2010, p. 41–51.

¹⁸ Despre acest *corpus*, cf. SCHANZ 1970, p. 116–119; LEBRECHT SCHMIDT 1989, p. 161–172; LASSANDRO 2000b, p. 9–15 (toate trimiterile noastre se fac la această ediție); HARTMANN 2008, p. 39–40; WARE 2019, p. 291–304.

¹⁹ *Pan.*, XII [2]; despre autor și discursul său, vezi SCHANZ 1970, p. 117–120; NIXON, SAYLOR RODGERS & MYNORS 1994, p. 437–447; TURCAN–VERKERK 2003; KELLY 2015, p. 215–238.

²⁰ AMM., XIV, 6, 4; den HENGST 2010, p. 259–268.

²¹ L’HUIILLIER 1992, p. 65.

Acum s-au redactat mai multe opere (diverse specii istoriografice, biografii exemplare de oameni politici și gânditori²², *laudes urbium*²³, *corpora* ce adunau tradiții, *prodigia*, *miracula* și *dicta* memorabile, *commentaria* la scrieri excepționale ale literaturii clasice) care, într-un fel sau altul, ofereau spre lectură o istorie a Romei de la originile sale mitice²⁴ până în secolul al IV-lea și, totodată, actualizau și sistematizau valorile tradiționale ale „catehismului” civic, moral și paideutic al romanilor și al romanității – cu alte cuvinte, transmiteau un patrimoniu și creau o memorie identitară. Este vorba, printre altele, despre: *Liber de Caesaribus* a lui Aurelius Victor, *Origo gentis Romanae* și *De viris illustribus urbis Romae*, reunite în așa-numitul *corpus Aurelianum*; *Caesares*, *Parentalia*, *Commemoratio professorum Burdigalensium*, *Epitaphia* și *Ordo urbium nobilium* ale lui Ausonius; *Annales* ale lui Nicomachus Flavianus senior; *Res gestae* ale lui Ammianus Marcellinus; culegerea de biografii imperiale intitulată convențional *Scriptores Historiae Augustae*; *Historia meta Dexippon* și *Bioi philosophon kai sophiston* ale lui Eunapius din Sardes; *Epitome de Caesaribus* a lui Pseudo-Aurelius Victor; *Antiochikos* (Or. XI) a lui Libanios; *Liber prodigiorum* a lui Iulius Obsequens; *Saturnalia* ale lui Macrobius ș.a. Acestui context trebuie să-i atribuim și alcătuirea *corpus*-ului de *Panegyrici Latini* dăruit lui Theodosius²⁵, suveranul care, așa cum ne asigură autorul anonim în *Epitoma de Caesaribus*, scrisă cândva între 395 și 410, „era deosebit de priceput și foarte preocupat de cunoașterea faptelor strămoșilor” (*sagax plane multumque diligens ad noscenda maiorum gesta*)²⁶.

Panegiricele au fost pronunțate în momente oficiale și solemne sau fac referințe la acestea: *dies natalis imperii* (*genethliacus Maximiani Augusti*, 21 iulie (?) 291²⁷), *dies natalis Romae* (21 aprilie 289 (?)²⁸), *dies natalis civitatis* (Augusta Treverorum, sfârșitul lui iulie 310²⁹), *lustra imperiale* (*Quinquennialia* lui Constantius Caesar la 1 martie 297³⁰, ale lui Constantinus în 312³¹, ale lui Crispus și Constantinus II *Caesares* în 321³²), *adventus* (al lui Maximianus în 307 la Roma³³, al lui Constantinus în 311 la Augustodunum³⁴ și în 312 la Roma³⁵, al lui Theodosius în 389 la Roma³⁶)³⁷, *triumphus* (al lui Maximianus în 291³⁸, al lui

²² DZIELSKA & TWARDOWSKA 2013; HARTMANN 2018.

²³ FRANCESCO 2004; PELLIZZARI 2011, p. 123–144.

²⁴ ANDO 2015, p. 207–220.

²⁵ L’HUILIER 1992, p. 73–79.

²⁶ PS.–AUR. VICT., *Epit. de Caes.*, XLVIII, 11.

²⁷ *Pan.*, III [11]; PAVESE 2008, p. 545–558.

²⁸ *Pan.*, II [10].

²⁹ *Pan.*, VII [6].

³⁰ *Pan.*, IV [8].

³¹ *Pan.*, VIII [5].

³² *Pan.*, X [4].

³³ *Pan.*, VI [7].

³⁴ *Pan.*, VIII [5].

³⁵ *Pan.*, VIII [5].

³⁶ *Pan.*, XII [2].

³⁷ Pentru *adventus* în epoca târzie, cf. MacCORMACK 1981; McCORMICK 1986; GUIDETTI 2018, p. 235–265; CERVERO, p. 98–129.

³⁸ *Pan.*, III [11], 4, 3; 5, 1.

Constantinus în 312³⁹, al lui Theodosius în 389⁴⁰)⁴¹, *gratiarum actio* (pro instaurandis scholis la Augustodunum în 298⁴², reducerea contribuției fiscale a orașului Augustodunum în 312⁴³, intrarea în consulat a lui Claudius Mamertinus în 362⁴⁴), *caelestium nuptiarum festa* (la căsătoria dintre Constantinus și Fausta în 307⁴⁵). Rostite în prezența principelui sau a reprezentanților săi, într-un cadru aulic sau forensic, într-o atmosferă de exaltare a bucuriei – *gaudium, laetitia, hilaritas publica*⁴⁶ – și de manifestare a unor gesturi colective de *devotio, reverentia* sau *adoratio* din partea celor prezenți – *omnes viri feminae parvi senes*, spunea oratorul Mamertinus în 291 în *genethliacus Maximiani Augusti*⁴⁷ –, discursurile întregeau ceea ce Sabine MacCormack numea „drama cvasiliturgică” a ceremonialului imperial⁴⁸. Așa cum o cereau regulile discursului encomiastic formalizat chiar în epoca respectivă de (pseudo-)Menander Rhetor⁴⁹, obiectivul fundamental al lor era elogiul suveranului (*maximorum principum facta celebrare (quis enim melior usus est eloquentiae?)*), cum arăta Eumenius în 298⁵⁰; *perpetua mihi erit materia dicendi... imperator*, spunea și un anonim în 310⁵¹), respectiv înfățișarea hiperbolizată a faptelor, mai ales militare (*facta*⁵², *res gestae*⁵³, *opera*⁵⁴, *victoriae*⁵⁵), a actelor de liberalitate (*beneficia, munera*)⁵⁶, a virtuților (*virtutes*)⁵⁷ acestuia, toate contribuind la redobândirea anticei imagini a forței și măreției poporului roman (*populi vero Romani vis illa et magnitudo venerabilis ad imaginem antiquitatis relata*)⁵⁸, la renaște-

³⁹ *Pan.*, X [4], 30, 4–5; 31–32 (30, 5: *Nullus post Urbem conditam dies Romano inluxit imperio, cuius tam effusa tamque insignis gratulatio aut fuerit aut esse debuerit; nulli tam laeti triumphi quos annalium vetustas consecratos in litteris habet*; 32, 1: *Quis triumphus inlustrior, quae species pulchrior, quae pompa feliciores?*).

⁴⁰ *Pan.*, XII [2], 46, 4; 47, 3.

⁴¹ Pentru *triumphus* în epoca târzie, cf. MacCORMACK 1981; McCORMICK 1986; GOLDBECK & WIENAND 2017.

⁴² *Pan.*, V [9]; MARANESI 2014, p. 661–668; TRAINA 2015, p. 49–51; SEGUÍ 2016, p. 167–182; ROBERTO 2017, p. 106–118; ALBANA 2018, p. 17–37.

⁴³ *Pan.*, VIII [5].

⁴⁴ *Pan.*, XI [3]; ORIHUELA SANCHO 1996, p. 47–60. Pentru *gratiarum actio* consulară, vezi BALBO 2018, p. 159–182, în special p. 160–163.

⁴⁵ *Pan.*, VI [7].

⁴⁶ *Pan.*, VI [7], 8, 7–8; X [4], 1, 1; XI [3], 29, 2–3 etc.

⁴⁷ *Pan.*, III [11], 11, 1–3.

⁴⁸ MacCORMACK 1981, p. 8.

⁴⁹ JESÚS PONCE 1998, p. 221–232.

⁵⁰ *Pan.*, V [9], 10, 2.

⁵¹ *Pan.*, VII [6], 23, 3.

⁵² *Pan.*, II [10], 2, 3; 14, 2; III [11], 5, 4; 7, 1; 18, 4; IV [8], 9, 5; V [9], 10, 2; VI [7], 1, 1; VII [6], 4, 6; 16, 3; 22, 4; IX [12], 2, 1; 20, 2; 24, 4; X [4], 3, 4; 4, 3; 15, 6; 36, 3; XI [3], 11, 1; XII [2], 39, 5 etc.

⁵³ *Pan.*, II [10], 2, 5; III [11], 5, 4; IV [8], 5, 4; V [9], 21, 1; VII [6], 7, 2; IX [12], 1, 2; 24, 4; X [4], 2, 9; 15, 6; 16, 2; 19, 2; 32, 4; XI [3], 7, 3; 8, 1; 31, 1; XII [2], 5, 3; 31, 4; 44, 5; 47, 3; 47, 6 etc.

⁵⁴ *Pan.*, III [11], 3, 3; 4, 3 etc.

⁵⁵ *Pan.*, III [11], 5, 1: *res bellicae victoriaeque vestrae*; IX [12], 2, 1; 23, 2 etc.

⁵⁶ *Pan.*, VI [7], 1, 2; VII [6], 22, 5; VIII [5], 9, 2; 10, 3; 11, 1; 11, 3; X [4], 35, 1; XI [3], 9, 1 etc.

⁵⁷ *Pan.*, IV [8], 1, 1; VI [7], 1, 1; X [4], 1, 1 etc.

⁵⁸ *Pan.*, X [4], 35, 3.

rea statului (*renascens res publica*), la o nouă înflorire a acestuia⁵⁹.

Lui *laudatio principis* îi era asociată, cel mai adesea, *laudatio Urbis*, între împărați și Roma existând o legătură indestructibilă⁶⁰. În contextul tensionat al secolelor III-IV, cei dintâi sunt considerați salvatorii (*conservatores, restitutores*) și noii fondatori (*conditores*) ai orașului celor șapte coline (*septena arce sublimis*)⁶¹, inițiatorii unei noi istorii a acestuia⁶²; Roma, în schimb, era *illa imperii vestri mater*⁶³, vechea sa *maiestas* continuând să impună respect⁶⁴. Definițiile date de panegiriști Romei, văzută, încă, drept capitală ideală a Imperiului și, prin antonomasie, ca Imperiul însuși (*ut Romana res olim... convalescat*)⁶⁵, evidenția reverența acestora față de orașul lui Romulus⁶⁶ – *Vrbs sacra*⁶⁷, *immortalis civitas*⁶⁸, *domina gentium*⁶⁹, *civitas augusta*⁷⁰, *mater imperii*⁷¹, *sacra parens*⁷², *arx omnium gentium et terrarum regina*⁷³, *compos bonorum*⁷⁴, *praepotens Roma*⁷⁵ etc.

În sfârșit, celebrării suveranului și Romei, oratori din Augustodunum și Augusta Treverorum i-au alăturat entuziaști *amor patriae*⁷⁶, subliniind orgolios tradiția istorică a consangvinității dintre aedui și romani (*Aedui, fratres populi Romani*) și a legăturilor istorice dintre vechea cetate gallică și Roma (*vetus illud Romanae fraternitatis nomen*), conștiința apartenenței la Imperiu și legăturile speciale ale Galliei cu membri ai colegiului tetrarhic, ai dinastiei constantiniene și cu Theodosius⁷⁷. Susținând în 312 un discurs pentru a mulțumi lui Constantinus

⁵⁹ *Pan.*, II [10], 13, 1; 14, 4; III [11], 1, 3; 16, 1; 18, 5; IV [8], 3, 1; V [9], 18, 1; VI [7], 1, 3; 10, 1; VIII [5], 13, 1; X [4], 2, 2; 2, 6; 38, 1; 38, 5; XI [3], 15, 1.

⁶⁰ *Pan.*, VI [7], 11, 3: *Ideone te mihi ille... Hercules dedit.*

⁶¹ *Pan.*, XII [2], 45, 7.

⁶² *Pan.*, II [10], 1, 1; 1, 5; IX [12], 1, 1; 1, 3; X [4], 3, 3; 6, 1–6 (6, 6: *Constituta enim et in perpetuum Roma fundata est, omnibus qui statum eius labefactare poterant cum stirpe deletis*).

⁶³ *Pan.*, II [10], 14, 4.

⁶⁴ *Pan.*, VI [7], 10, 5: *Fecit enim Roma ipsa pro maiestate nominis sui ut ostenderet posse se etiam imperatoribus imperare*; IX [12], 3, 7: *urbis maiestas*; 15, 1; 16, 2: *Urbis aeterna maiestas*; X [4], 6, 2: *maiestatis pristinae decus*.

⁶⁵ *Pan.*, VI [7], 2, 2; BUCCI 2015, p. 70–71.

⁶⁶ Vezi și CHRISTOL 1999, p. 355–368; de TRIZIO 2009, p. 59; BUCCI 2015, p. 70–71, 128; BALBO 2017, p. 27–45, în special 32–35.

⁶⁷ *Pan.*, II [10], 1, 1; IX [12], 1, 1.

⁶⁸ *Pan.*, II [10], 1, 4.

⁶⁹ *Pan.*, II [10], 1, 4; 12, 1; VI [6], 11, 7.

⁷⁰ *Pan.*, II [10], 13, 4.

⁷¹ *Pan.*, V [7], 11, 4.

⁷² *Pan.*, VI [7], 11, 6.

⁷³ *Pan.*, X [4], 35, 2.

⁷⁴ *Pan.*, X [4], 36, 1: *Tantorum Roma compos bonorum, quae quidem ei sunt cum toto orbe communia*.

⁷⁵ *Pan.*, X [4], 26, 5.

⁷⁶ Conceptul de *patria* apare exprimat sub diverse formule: *patria* (*Pan.*, V [9], 3, 4; 11, 3; 16, 3; 16, 5; VII [6], 22, 3; 22, 7; VIII [5], 1, 2; 2, 3; 5, 2; 14, 3), *civitas* (*Pan.*, V [9], 16, 5; VII [6], 22, 4; VIII [5], 14, 4), *res publica* (*Pan.*, V [9], 16, 4), *urbs* (*Pan.*, V [9], 17, 3; VIII [5], 2, 1), *Flavia nostra* (*Pan.*, VIII [5], 2, 1), *mea Gallia* (*Pan.*, XII [2], 24, 4) etc.

⁷⁷ *Pan.*, II [10], 14, 3; IV [8], 9, 1–4; 21, 1–3; V [9], 2, 1; 3, 4; 4, 1; 5, 3; 6, 1; 11, 3; 16, 3; 16, 5; VII [7], 6, 2; 22, 1–7; VIII [5], 1, 1–2; 2, 1; 2, 3–4; 3, 1–4; 4, 2–3; 5–12; 13, 1–6; 14, 1–5; IX [12], 21, 5; XI [3]; XII [2], 24, 4; vezi și LASSANDRO 1992, p. 261–265; ROBERTO 2017, p. 113.

pentru reducerea contribuției fiscale a orașului Augustodunum, un orator anonim a găsit prilejul cuvenit pentru a apela la ceea ce am putea numi memoria stratificată: *civitas Aeduorum*, spunea el, numită cândva Bibracte (*antiquum Bibracte*), apoi Iulia Polia Florentia, a primit acum un nume veșnic (*aeternum nomen*) – Flavia Aeduorum⁷⁸. Astfel, panegiriștii exaltă identitatea romană prin valorizarea continuității și a moștenirii preromane și prin celebrarea principelui ca liant al istoriei comune gallo-romane.

Așadar, *princeps-Vrbs-patria* sunt reperele dominante ale elogiilor, fapt reflectat atât de incidența ridicată a lexemelor din familia verbelor *laudare* (56)⁷⁹, *venerare* (30)⁸⁰, *praedicare* (26)⁸¹, *celebrare* (22)⁸², cât și de referințele erudite, livrești (Cicero, Caesar, Vergilius, Tacitus ș.a.), care valorizau, într-un fel sau altul, relația dintre componentele triadei amintite⁸³.

O notă aparte în contextul discuției asupra problemei respective fac *gratiarum actio* rostită la Constantinopolis în cinstea lui Iulianus Augustus la 1 ianuarie 362 de către Claudius Mamertinus (*Pan.* XI [3]) și panegiricul făcut la Roma lui Theodosius *imperator* în 389 de către Latinus Pacatus Drepanius (*Pan.* XII [2]). Ambele discursuri au fost pronunțate într-o vreme când orașul de pe Bosfor devenise sediul legitimității politice⁸⁴, chiar dacă, din punct de vedere al prestigiului, mulți intelectuali îl plasează în poziție secundară față de cel de pe Tibru⁸⁵. Și pentru oratorii noștri, Roma era, în continuare, *Vrbs*⁸⁶, dar utilizarea denominației *urbs*⁸⁷, similară celei pentru alte așezări citadine din Imperiu⁸⁸,

⁷⁸ *Pan.*, VIII [5], 1, 1; 2, 1; 14, 5. Vezi și HOSTEIN 2012; LENSKY 2016, p. 137–139.

⁷⁹ *Pan.*, II [10], 1, 4; 2, 1; 8, 4; III [11], 5, 5; 7, 5; 10, 1; 10, 5; 13, 1; 18, 4; IV [8], 14, 1; 14, 2; VI [7], 1, 1; 9, 2; VII [6], 1, 3; 1, 5; VIII [5], 1, 2; 5, 3; IX [12], 2, 1; 9, 2; 20, 2; 23, 2; 24, 4; X [4], 1, 1; 2, 9; 3, 1; 3, 3–4; 5, 5; 6, 1; 6, 5; 8, 4–5; 16, 5; 18, 5; 19, 1; 32, 2; 32, 7; 34, 2; 36, 3; 37, 4; XI [3], 2, 5; 3, 1; 6, 5; 29, 2; XII [2], 1, 2; 2, 2; 4, 5; 1; 7, 1; 21, 1; 24, 2; 47, 4.

⁸⁰ *Pan.*, II [10], 1, 1; 1, 2; 2, 1; III [11], 2, 1; 6, 1; 11, 1; 11, 3; 12, 2; IV [8], 1, 2; 19, 1; V [9], 13, 1; VII [6], 1, 4; 22, 3.

⁸¹ *Pan.*, II [10], 2, 4; III [11], 1, 1; 1, 3; 5, 1; 9, 4; 13, 1; 14, 2; 18, 2; 19, 1; IV [8], 1, 1; V [9], 10, 2; VI [7], 1, 1; 5, 1; 8, 1; VIII [5], 2, 3; 2, 5; 5, 2; 7, 6; IX [12], 1, 1; X [4], 6, 1; 8, 1; XII [2], 1, 1; 1, 3; 5, 1; 8, 1; 47, 4.

⁸² *Pan.*, II [10], 1, 1; 1, 4; 6, 5; 14, 3; III [11], 2, 1; 3, 7; 5, 3; IV [8], 5, 3; 19, 3; V [9], 10, 2; 20, 1; VI [7], 1, 1; VII [6], 1, 5; 2, 3; 17, 2; 22, 4; VIII [5], 13, 2; XI [3], 3, 1; 8, 3; 32, 2; XII [2], 1, 2; 44, 4.

⁸³ *Pan.*, *passim*. Vezi și REES 2004, p. 33–46; de TRIZIO 2005, p. 155–168, în special 175–168; de TRIZIO 2009, *passim*; LAUDANI 2014, *passim*; BUCCI 2015, *passim*; GASTI 2016, p. 27–54.

⁸⁴ *Pan.*, XI [3], 2, 1–3; 3, 2; 29, 4–5; 30, 2; de asemenea, Them., *Or.* 3–4; 5, 11 (70C–71B); 6, 15–16 (82B–84A); 14, 3 (182A–B); Lib., *Or.* XX, 24; Iulian., *Or.* I, 6 (8B–C); Greg. Naz., *Carmen de vita sua*, 15–17, 562–566; Amm., XXX, 10, 1; Ps.–Aur. Vict., *Epit. de Caes.*, XLVIII, 20; IRMSCHER 1983, p. 431–439; BOWERSOCK 2009, p. 41–42.

⁸⁵ Vezi, de exemplu, Fest., 9, 4: ... *Europa, in qua nunc secundae arces Romani orbis sunt constitutae: Constantinopolis*; pentru poetul Ausonius din Burdigala, *prima inter urbes, diuuum domus, aurea Roma (Ordo urbium nobilium, 1, 1)*, pe când Constantinopolis era doar *Thressaeque Propontidis urbs (Commemoratio professorum Burdigalensium, 16, 13–14)*, datorându-și prestigiul situației recente (*fortuna recens*) și unor merite noi (*novis.../... meritibus*) (*Ordo urbium nobilium, 2–3, 5–6*).

⁸⁶ *Pan.*, XI [3], 14, 2; 16, 2; XII [2], 47, 3.

⁸⁷ *Pan.*, XI [3], 14, 1: *Romana urbs*; 14, 6: *ad hanc urbem*; XII [2], 1, 2: *in ea urbe*.

trădează adevărata lor percepție despre statutul acesteia în ierarhia centrelor de putere din Imperiu⁸⁹. Mai mult, în contextul în care, după cum spunea Claudius Mamertinus, era chiar *patria* lui Iulianus, locul unde acesta se născuse ca un astru destinat mântuirii neamului omenesc (*haec... civitas patria est, hic primum editus, hic quasi quoddam salutare humano generi sidus exortus <es>*)⁹⁰ și față de care își manifesta *amor*⁹¹, Constantinopolis era caracterizat ca cetate cu un nume nou, dar de-o foarte veche noblețe (*nominis novi, sed antiquissimae nobilitatis civitas*)⁹². Deși impusă de circumstanța oficială și de normele discursului celebrativ, cea din urmă apreciere nu e mai puțin sinceră. Cu toate acestea, și pentru Claudius Mamertinus și Latinus Pacatus Drepanius, Roma, cu trecutul său exemplar, cu personalitățile sale de excepție, cu instituțiile sale încă active, era demnă de admirație⁹³, devenise sinonimă cu însuși Imperiul⁹⁴ și constituia punctul de referință pentru prezentul politic, militar, moral⁹⁵ și, aproape paradoxal, pentru însăși existența monarhiei imperiale; căci, așa cum nu se sfia să afirme Pacatus în termeni encomiastici, dar exprimând întocmai loialismul său monarhic, *dignitas* și *libertas* câștigate de Roma în *saeculum* theodosian datorită cultivării virtuților de excelență (*virtus, parsimonia, humanitas*), eradicării viciilor (*superbia, libido, crudelitas*) și comportamentului public și privat al principelui modelat după cel al romanilor de altădată (*te... priscorum duritia ducum, castitate pontificum, consulum moderatione, petitorum comitate viventem*) l-ar fi făcut pe însuși Brutus, *libertatis adsertor*, să admită că, într-adevăr, ar fi trebuit înlăturat *ille Tarquinius*, dar nu desființat *regnum*⁹⁶; la rândul-i, Mamertinus era încredințat că sub consulatul lui Lucius Brutus și Publius Valerius *libertas orta est*, dar sub principatul lui Iulianus aceasta a fost *restituta*, asemănându-se întocmai celei din timpurile antice ale statului (*illam priscorum temporum libertatem rei publicae redditam*)⁹⁷.

Raportate la atmosfera celebrativă amintită și la conexiunea dintre *memoria* și *historia*, panegiricele îndeplinesc o întreită funcție: **comemorează**⁹⁸ **o moștenire, o tradiție, o memoria**, respectiv – ca să folosim termenii taciteici⁹⁹ – una *vetus* (preimperială), dominantă, sursă inepuizabilă de *exempla* și *praxeis*, și *alta recens*

⁸⁸ *Pan.*, XI [3], 4, 1; 4, 5; 5, 2; 6, 3; 7, 3; 8, 3; 9, 4; 10, 1; XII [2], 9, 2; 21, 1; 22, 1; 32, 4; 47, 5.

⁸⁹ Vezi și *Pan.*, XI [3], 15, 4: *principi nostro Roma parebat*.

⁹⁰ *Pan.*, XI [3], 2, 3.

⁹¹ *Pan.*, XI [3], 14, 6: *amoris in patriam*.

⁹² *Pan.*, XI [3], 2, 3.

⁹³ *Pan.*, XII [2], 47, 5: «*Romam vidi*».

⁹⁴ *Pan.*, XII [2], 22, 2: *quo vix pervenerat nomen ante Romanum, accedit imperium*.

⁹⁵ Trecutul Romei și raportarea lui la realitatea istorică: *Pan.*, XI [3], 5, 3; 13, 1–2; 16, 2; 19, 1–2; 20, 1; 24, 5; 30, 3; XII [2], 1, 4; 5, 4; 7, 4; 8, 4–5; 9, 5–6; 11, 6; 13, 2; 16, 1; 18, 3; 19, 2; 20, 3–6; 21, 3; 23, 2; 32, 1; 33, 1–5; 35, 4; 39, 4–5; 46, 1–4.

⁹⁶ *Pan.*, XII [2], 20, 4–6.

⁹⁷ *Pan.*, XI [3], 30, 3–4.

⁹⁸ Cf. *commemorare* (*Pan.*, II [10], 2, 2; III [11], 5, 3; VII [6], 6, 2; X [4], 27, 1; 30, 1; 34, 1; XII [2], 3, 4), *memorare* (*Pan.*, VI [7], 13, 5; IX [12], 10, 4; X [4], 18, 1; 20, 1; XI [3], 3, 1; XII [2], 4, 4; 32, 4; 40, 3), *meminisse* (*Pan.*, VII [6], 1, 2; XI [3], 27, 5; XII [2], 47, 1), *replicare* (*Pan.*, XII [2], 3, 4).

⁹⁹ Tac., *Hist.*, III, 51, 2; GALINSKY 2016, p. 21, 22; GOWIN 2016, p. 52, 60.

(imperială), mai slab reprezentată¹⁰⁰; **relatează o istorie contemporană; creează și difuzează un nou trecut exemplar, o nouă memorie.** Elementul de legătură al acestor trei planuri îl reprezintă suveranul, care, unind în *virtutes* și *res gestae* ale sale trecutul emblematic și prezentul aproape miraculos, garantează eternitatea și continuitatea Romei și a imperiului său¹⁰¹. În această parte a contribuției noastre, vom formula câteva idei pe seama acestor aspecte, sistematizând un material destul de bogat oferit de discursurile respective. Precizăm că anumite opinii tangente subiectului au fost formulate în istoriografie – tipologia trecutului („trecut antic (*ancient past*)/ exemplar/ eroic”, „trecut recent” (*recent past*), „trecut imediat” (*immediate past*)); raportul trecut-prezent; „cultura memoriei”; „capabilitățile mnemonice” date de *exempla*¹⁰²; unele dintre acestea sunt rezultatul unor analize superficiale și al unor generalizări grăbite¹⁰³.

Din punct de vedere conceptual, oratorii gallo-romani manifestă predilecție pentru termenii *memoria* și *monumentum* (*monimentum*) (ambele cuvinte au, după Varro, aceeași etimologie), care denumesc istoria, tradiția, antichitatea, trecutul¹⁰⁴. *Historia*, semnificând atât disciplina cât și „povestea” evenimentelor (*res gestae, facta*), are mai puține ocurențe – doar cinci¹⁰⁵. De patru ori este amintită specia istoriografică a analelor (*annalium monumenta*¹⁰⁶, *annalium vetustas*¹⁰⁷, *annalium scrinia*¹⁰⁸, *annalium scriptor*¹⁰⁹).

Urmând tradiția intelectuală romană, panegiriștii admit că memoria poate fi conservată de multiple forme de creație – mitică, literară, monumentală, artistică, dar doar istoria este autenticul depozitar memorial. În discursul rostit în 389 în senatul de la Roma, în care elogia victoria lui Theodosius asupra uzurpatorului Maximus, oratorul Latinus Pacatus Drepanius invita poezii (*pii vates*) s-o celebreze în toate genurile literare și în toate limbile (*hoc omnibus litteris linguisque celebrate*), dar să nu se preocupe de perenitatea operelor lor (*nec sitis de operum vestrorum*

¹⁰⁰ *Pan.*, XI [3], 9, 2; XII [2], 4, 5; 11, 6: *boni principes*: Nerva, Titus, Antoninus Pius, Augustus, Hadrianus, Traianus; 14, 3; 16, 1: *Optimus* (= Traianus); 21, 3.

¹⁰¹ Vezi *Pan.*, X [4], 2, 1–7, în special 2, 7: *Has igitur gratulationes, quae praesentibus excitantur quaeque superiorum memoria vigent aut quas in posterum redundaturas cogitatio avida depascitur*; VI [7], 2, 2–5 (BUCCI 2015, p. 77–78, în special 74–75); XII [2], 45, 3.

¹⁰² E.g.: NIXON 1990, p. 1–36; GIORCELLI BERSANI 2008, p. 483–494; NOË 2008, p. 495–510; CHIAVIA 2008, p. 523–543; PAVESE 2008, p. 545–558; RYAN 2009; MARANESI 2016, p. 57–61.

¹⁰³ Precum cea a Silviei Giorcelli Bersani despre „trecut” ca „espressione incoerente, vuota e sostanzialmente priva di significato” și „il presente” ca „esempio per il passato” (GIORCELLI BERSANI 2008, p. 494).

¹⁰⁴ *Memoria*: *Pan.*, III [11], 10, 1; 19, 5; VI [7], 13, 5; VII [6], 16, 9; X [4], 15, 1; 20, 3; IX [12], 20, 1; 24, 3; XI [3], 24, 5; 27, 5; 31, 1; XII [2], 11, 6; 18, 2; 18, 3; *monumentum* (*monimentum*): V [9], 4, 1; 7, 2; IX [12], 24, 3; XI [3], 9, 2; 30, 1; 32, 2; XII [2], 17, 1.

¹⁰⁵ *Pan.*, X [4], 15, 5: *Equidem historiae non invitus adsentior...*; XII [2], 33, 2: *Quin ita crebro historia recantata est, magis ut ab isdem saepe dicta quam ut ab aliquo intermissa videatur*; 44, 4: *illa quam praestare historiis solebatis ab historia veniet aeternitas*; 47, 6: *a me fidem sumet historia*.

¹⁰⁶ *Pan.*, X [4], 15, 5.

¹⁰⁷ *Pan.*, X [4], 30, 5.

¹⁰⁸ *Pan.*, XII [2], 5, 4.

¹⁰⁹ *Pan.*, XII [2], 33, 2.

perennitate solliciti), întrucât eternitatea pe care acestea o confereau până atunci istoriilor relatate va veni de la istoria însăși (*Illa quam praestare historiis solebatis ab historia veniet aeternitas*)¹¹⁰ (aluzie la *Aeneis* a lui Vergilius, care eternizase pe Augustus și *gens Iulia*). Îndemna, totodată, artiștii (*artifices*), cărora, spunea el, soarta le-a concesionat, de asemenea, dreptul de a da glorie evenimentelor (*sors cessit dare famam rebus*), să înceteze a mai reprezenta vechile povești (*veteres fabulae*) – muncile lui Hercules, triumfurile lui Liber în India și războaiele monștrilor anguipezi, ci să immortalizeze faptele lui Theodosius: pe acestea, spunea el, trebuie să le reproducă mâinile pricepute, cu acestea să fie decorate forurile și templele, acestea să fie sculptate în fildeș și marmură, acestea să retrăiască în pictură, acestea să fie incizate în bronz, acestea să sporească valoarea gemelor deja prețioase (*Haec potius, haec gesta sollertes manus ducant; his fora, his templa decorentur; haec ebore reddantur haec marmore, haec in coloribus vivant, haec in aere moveantur, haec gemmis augeant pretium*)¹¹¹; monumentele timpului nostru – conchidea – vor fi mărturii ale celor întâmplare, oferind un avertisment inhibitor celor predispuși să înfăptuiască acte criminale /uzurpări/, asigurându-se, astfel, liniștea secolelor viitoare (*Pertinet ad securitatem omnium saeculorum quod est factum videri, ut, si quis umquam nefaria vota conceperit, monimentis nostrorum temporum recensitis per oculos hauriat innocentiam*)¹¹². Ultima idee este foarte importantă pentru ceea ce istoriografia contemporană numește „locuri de memorie”¹¹³. De fapt, concepția e antică, Cicero enunțând-o în cartea a V-a din *Despre supremul bine și supremul rău*: vorbind despre emoția trezită de vederea unor edificii precum Academia din Athena sau vechea curia Hostilia din Roma, frecventate cândva de oameni demni de memorie (*in quibus memoria dignos viros acceperimus multum esse versatos*), arăta că puterea evocatoare a acestor *loca* a întemeiat *memoriae disciplina* („știința amintirii”)¹¹⁴. Și panegiriștii elogiază *vetusta monumenta* și *nova opera*, primele dând mărturii ale continuității și moștenirii morale, spirituale și militare a romanilor de altădată¹¹⁵, celelalte eternizând „Rome’s new past” (Alain M. Gowing)¹¹⁶ și al altor *civitates* (Augusta Treverorum, Aquileia, Neapolis ș.a.) – cel imperial¹¹⁷.

Recunoscând și altor domenii capacitatea de a prezerva memoria și apelând, printr-o varietate de formule antitetice, la confruntarea constantă dintre trecutul îndepărtat sau recent și prezent, panegiriștii singularizează istoria ca adevăratul spațiu al faptelor credibile și al valorilor autentice. Explicațiile sunt multiple. În primul rând, istoria glorifică antichitatea. „Dacă suntem oameni înțelepți (*si sapimus*), scria Macrobius în *Saturnalia*, noi trebuie să iubim, întotdeauna (*semper*),

¹¹⁰ *Pan.*, XII [2], 44, 4.

¹¹¹ *Pan.*, XII [2], 44, 5.

¹¹² *Pan.*, XII [2], 45, 1.

¹¹³ GALINSKY 2016, p. 11–15; vezi și ALBANA 2004, p. 1–47.

¹¹⁴ *CIC.*, *Fin.*, V, 1, 2.

¹¹⁵ *Pan.*, II [10], 1, 2–3; 2, 1; 13, 4; III [9], 19, 5; X [4], 35, 4–5 etc.

¹¹⁶ GOWING 2005, p. 102–159.

¹¹⁷ *Pan.*, VII [6], 21, 3–7; 22, 4–6; 23, 1–2; V [9]; VI [7], 6, 2; X [4], 9, 2–4; XI [3], 9, 2–4.

antichitatea (*vetustas*)”, deoarece în acele veacuri s-a clădit imperiul și au înflorit virtuțile (*virtutum ubertas*)¹¹⁸. În cuvintele unuia dintre oratorii noștri, Nazarius, din *panegyricus* rostit în 321 în cinstea lui Constantinus *imperator*, istoria, chiar cea antică, este mereu demnă de a fi amintită (*antiqua admodum res est quam proferam, sed non indigna memoratu*), deoarece poate fi luată ca reper care să sublimeze faptele prezentului¹¹⁹; fiind atașată de ceea ce este drept și niciodată coruptă în a-și face datoria, continua el, antichitatea (*memoriae vetustas*) are faima sanctității (*sanctitatis fama*)¹²⁰, istoria fiind mesageră neînșelătoare a ei (*non vana antiquitatis nuntia*)¹²¹.

Apoi, scurgerea timpului conferă autenticitate și credibilitate faptelor. Respingând obiecția eventualilor sceptici privind importanța fraternității dintre aedui și romani pe motiv că era o istorie veche («*vetera ista*»), autorul unei *gratiarum actio* adresată în 312 lui Constantinus arta că, cu cât întâmplările păstrate în memoria colectivă sunt mai vechi, cu atât merită mai mult respect (*quidem hoc sanctiora quod vetera*), întrucât, cu trecerea timpului, valorile adevărate capătă o mai mare demnitate și autoritate (*bonis enim meritis cum aetate dignitas et pondus accedit*)¹²².

De asemenea, istoria e sursa prin excelență de *exempla* și *comparanda* – aspect ce constituie însăși esența istoriografiei morale latine formulate de Titus Livius în *Praefatio* la *Ab Vrbe condita*¹²³; în *historia*, scria autorul anonim al *Historia-ei Augusta*, trebuie introduse doar acele lucruri ce trebuie fie evitate, fie urmate (*quae aut fugienda sint aut sequenda*)¹²⁴. Reușita unei acțiuni fără precedent (*quamvis optimum*), spunea Mamertinus într-un *encomium* din 289 pentru Maximianus și Diocletianus, poate fi rezultatul hazardului (*intemptatae rei consilium Fortunae committitur*), dar cea bazată pe repetarea modelelor antice este semnul sigur al seriozității judecății și al promisiunii unei anumite glorii (*iteratum vero idem atque repetitum ad certam iudicii gloriam pertinet*)¹²⁵. În egală măsură, comparația cu exemplele memorabile stimulează dorința de a le depăși (*aemulatio*)¹²⁶ și de a crea

¹¹⁸ MACR., *Sat.*, III, 14, 2: *Vetustas quidem nobis semper, si sapimus, adoranda est. Illa quippe saecula sunt quae hoc imperium vel sanguine vel sudore pepererunt, quod non nisi virtutum faceret ubertas: sed, quod fatendum est, in illa virtutum abundantia vitiis quoque aetas illa non caruit, e quibus nonnulla nostro saeculo morum sobrietate correctae sunt.*

¹¹⁹ Vezi, de exemplu, *Pan.*, III [11], 14, 2-4; 16, 3-4; X [4], 20, 1 (LAUDANI 2014, p. 251).

¹²⁰ *Pan.*, X [4], 15, 1.

¹²¹ *Pan.*, X [4], 15, 5.

¹²² *Pan.*, VIII [5], 4, 1.

¹²³ den HENGST 2010, p. 52-67. Pentru cultura romană ca o cultură de *exempla* inspirate din trecut, cf. ROLLER 2018.

¹²⁴ SHA, *Gord.*, XXI, 4.

¹²⁵ *Pan.*, II [10], 8, 5.

¹²⁶ *Pan.*, II [10]: Maximianus și Diocletianus sunt mai buni decât Scipio (*ipso estis Scipione potiores*) (8, 4), întrucât primul l-a imitat pe Africanus, iar cel de-al doilea pe Maximianus (*quod et tu Africanum et te Diocletianus imitatus est*) (8, 6); IX [12], 24, 4: /Constantinus/ *Nec vero tantummodo vetera illa dictatorum et consulum ac deinceps magnorum*

noi modele, *aemuli* – în speță, suveranii – devenind, astfel, *auctores de exempla*¹²⁷. Trecutul, așadar, legitimează și dă sens prezentului.

În sfârșit, istoria consemnează realitatea palpabilă și dovedită (*manifesta res et probata*), iar nu povești (*fabulae*) inventate de *licentia poetarum* ori opinii bazate pe simple spuse din trecut (*nec opinio de fama veterum saeculorum*)¹²⁸. Ceea ce s-a transmis despre educația și isprăvile lui Iuppiter, arăta Mamertinus în 289, sunt plâsmuite (*finguntur haec de Iove*) – în schimb, știrile despre formația și instrucția (*educatus institutusque*) lui Maximianus Herculus sunt adevărate (*sed de te vera sunt*)¹²⁹, pentru că acestea s-au făcut într-un ținut de frontieră (*in illo limite*)¹³⁰ – Pannonia – recunoscut pentru bărbăția (*virtus*) locuitorilor lui¹³¹, pentru faptul că aici staționează cele mai puternice legiuni (*illa fortissimorum sede legionum*)¹³² și pentru că, aflat în proximitatea constantă a barbarilor transfluviali, trebuie să fie mereu în arme (*armis tamen semper instructus exercet*), întreaga viață fiind o militărie (*in quibus omnis vita militia est*)¹³³. Faptele împăratului (*tuae res gestae*)¹³⁴ sunt dovada elocventă a veridicității acestei realități. El nu se proclamă descendent al lui Hercules în baza unor povești adulatoare, spunea și un retor anonim în 307, ci o demonstrează cu faptele sale de egală valoare ca ale zeului (*se progeniem esse Herculis non adulationibus fabulosis sed aequatis virtutibus comprobavit*)¹³⁵. În context, prezentul, a cărui derulare stă în întregime sub semnul gestei imperiale, fortifică amintirea trecutului (*superiorem memoria vigent*)¹³⁶, oferind exemple de repetabilitate a unor *acta* sau *virtutes* similare cu cele săvârșite în vechime. Dacă anticii (*illi veteres*), spunea Nazarius în 321, lăudați pentru temperanța vieții lor (*laudati vitae moderatores*), vestiți pentru că-și consumau întreaga existență în arme (*quorum omnis aetas armis conterebatur*), s-au bucurat, datorită integrității lor morale (*pro merito integritatis*), de ajutorul divin în timpul unei bătălii (*in proelio divinam opem*) prin angajamentul combativ a doi misterioși tineri¹³⁷ / este vorba de Dioscuri, Castor și Pollux, care, după tradiția istoriografică latină, ar fi luptat alături de dictatorul roman Aulus Postumius în războiul cu latinii de la lacul Regillus din

principum, sed etiam recentissima et pulcherrima divi patris tui facta superasti (sordet enim alios ex proximo tempore comparare). Vezi și CHIAVIA 2008, p. 523–543.

¹²⁷ *Pan.*, II [10], 8, 4: *neque enim minorem laudem magnarum rerum aemuli quam ipsi merentur auctores*; 14, 2: *Non necesse erit Camillos et Maximos et Curios et Catones proponere ad imitandum, quin potius vestra illa facta demonstret, vos identidem et semper ostendat praesentes et optimos imperatoriae institutionis auctores etc.* Aceeași idee în *SHA, Claud.*, II, 3. Vezi și CHIAVIA 2008, p. 523–543.

¹²⁸ *Pan.*, II [10], 1, 3. Vezi și *Pan.*, VI [7], 8, 2; IX [12], 13, 1; XII [2], 4, 4; de asemenea, *SHA, Claud.*, VIII, 1: *sed illud poeticus stilus fingit, hoc vera continet historia*.

¹²⁹ *Pan.*, II [10], 2, 5.

¹³⁰ *Pan.*, II [10], 2, 4.

¹³¹ *Pan.*, II [10], 2, 2.

¹³² *Pan.*, II [10], 2, 4.

¹³³ *Pan.*, III [11], 3, 9.

¹³⁴ *Pan.*, II [10], 2, 5.

¹³⁵ *Pan.*, VI [7], 8, 2. BUCCI 2015, p. 104: construcția chastică *adulationibus fabulosis / aequatis virtutibus* valorizează veridicitatea a ceea ce poate părea legendar.

¹³⁶ *Pan.*, X [4], 2, 7.

¹³⁷ *Pan.*, X [4], 15, 3–4; 15, 7.

496 î.H./, atunci să ne mirăm că, datorită meritelor și virtuților sale superioare¹³⁸, Constantinus a beneficiat de sprijinul unei întregi oștiri cerești (*caelestis exercitus*)¹³⁹? Toți cei din Gallia dau mărturie despre aceasta (*in ore denique est omnium Galliarum exercitus visos, qui se divinitus missos prae se ferebant*)¹⁴⁰; prin urmare, conchidea el, credem în adevărul întâmplărilor (*historiae*)¹⁴¹ consemnate de autori foarte importanți din trecut (*gravissimi auctores*)¹⁴², nu avem motive să le considerăm o mistificare (*neque enim in hoc veri interpolatrix tenenda*)¹⁴³, pentru că noi am fost martorii unora și mai deosebite (*credimus facta qui maiora nunc sensimus*)¹⁴⁴; măreția principelui nostru ne îndeamnă, pe de o parte, să avem încredere în faptele anticilor, iar, pe de alta, anulează orice aspect miraculos al acestora (*magnitudo principis nostri gestis veterum fidem conciliat, sed miraculum detrahit*)¹⁴⁵.

Ajungem, astfel, la un aspect care ține de însăși rațiunea de a fi a discursului encomiastic¹⁴⁶ – glorificarea istoriei trăite, eternizarea prin cuvântul care amplifică a prezentului imperial și introducerea lui într-un patrimoniu de *facta memorabilia* sau, folosind o expresie a lui Marie-Claude L’Huillier, într-o „histoire-mémorial”¹⁴⁷. Considerând orațiile lor un dar (*munus; munus pium*)¹⁴⁸, o promisiune (*votum*)¹⁴⁹ făcută suveranilor, panegiristi gallo-romani își asumă cu emfază dublul rol de a elogia și de a înveșnici faptele și calitățile exemplare ale acestora. Numirea ca împărat (*nomen imperii*) și divina căsătorie (*caelestium nuptiarum festa*) a lui Constantinus vor rămâne în amintirea veșnică odată celebrate prin intermediul acestui discurs (*huic voto propria nunc debetur oratio, quod semel factum futurum est sempiternum*), declara orgolios un orator anonim în 307¹⁵⁰. *Sermo* pronunțat de el, era convins Pacatus în 389, trebuia să devină sursa de inspirație a oricărui scriitor (*a me gestarum ordinem rerum stilus omnis accipiet*), a poezilor (*a me argumentum poetica*) și a istoricilor (*a me fidem sumet historia*)¹⁵¹, pentru că el înfățișa fapte cu adevărat ieșite din comun (*miracula*) – cele ale lui Theodosius¹⁵².

Miracula! Așadar, evenimentele istorice elogiate de panegiristi țin de domeniul exemplarității. *Dignum memoria* („demn de memorie”) e un principiu

¹³⁸ *Pan.*, X [4], 14, 2; 15, 3.

¹³⁹ *Pan.*, X [4], 14, 1–7; 15, 7; 19, 2; 29, 1.

¹⁴⁰ *Pan.*, X [4], 14, 1.

¹⁴¹ *Pan.*, X [4], 15, 5.

¹⁴² *Pan.*, X [4], 15, 6.

¹⁴³ *Pan.*, X [4], 15, 5.

¹⁴⁴ *Pan.*, X [4], 15, 6.

¹⁴⁵ *Pan.*, X [4], 15, 6.

¹⁴⁶ *Vezi Pan.*, XI [3], 8, 1: *O facundia potens Graecia! Omnium tuorum principum gesta in maius extollere sola potuisti, sola factorum glorias ad verborum copiam tetendisti.*

¹⁴⁷ L’HUILIER 1992, p. 132, 134.

¹⁴⁸ *Pan.*, II [10], 13, 1; III [11], 1, 1; VII [6], 1, 2; XI [3], 2, 4.

¹⁴⁹ *Pan.*, III [11], 1, 1: *tunc voti promissione susceperam, nunc religione debiti repraesentem; 2, 1: voveram.*

¹⁵⁰ *Pan.*, VI [7], 1, 1–2.

¹⁵¹ *Pan.*, XII [2], 47, 6.

¹⁵² *Pan.*, XII [2], 47, 5.

acceptat nu numai de retorica, ci și de istoriografia antică – îl întâlnim la Cicero¹⁵³, Quintilianus¹⁵⁴, dar și la Sallustius¹⁵⁵, Valerius Maximus¹⁵⁶, Velleius Paterculus¹⁵⁷, Tacitus¹⁵⁸, Aulus Gellius¹⁵⁹, Eutropius¹⁶⁰, Ammianus Marcellinus¹⁶¹ sau în *Historia Augusta*¹⁶². Oratorul procedează precum istoricul – este selectiv¹⁶³. Cum se menționează în *Rhetorica ad Herennium*, memoria nu trebuie să rețină *res parvae, usitatae, cotidianae* („lucruri neînsemnate, banale, comune”), ci ceea ce este *inusitatus* („neobișnuit”), *magnus* („măreț”), *incredibilis* („extraordinar”) ¹⁶⁴. Și pentru panegiriști, care-și rostesc discursurile în momente celebrative, deci excepționale, sunt demne de a fi încredințate memoriei (*digna memoratu*¹⁶⁵, *sempiterna memoria digniora*¹⁶⁶; *immortalibus monumentis digna*¹⁶⁷; *non indigna memoratu*¹⁶⁸; *memoria... litteris monumenta*¹⁶⁹; *ad posteros monumenta*¹⁷⁰) acele fapte, calități morale, gesturi etc. ce poartă pecetea miraculosului (*miraculum*)¹⁷¹, a stupefacției¹⁷², excepționalului (*singularis*)¹⁷³, măreției (*magnitudo*)¹⁷⁴, admirabilului (*admirabilis*)¹⁷⁵, extraordinarului (*incredibilis*)¹⁷⁶, splendorii (*splendor*¹⁷⁷; *pulcher*¹⁷⁸),

¹⁵³ CIC., *De orat.*, II, 63 : *memoria dignis*; *Brut.*, 244: *memoria quidem dignos*; GUARD 2009, p. 227–248; den HENGST 2010, p. 15–26.

¹⁵⁴ QUINT., *Inst. orat.*, II, 11, 2; X, 1, 80; 1, 104.

¹⁵⁵ SALL., *Cat.*, IV, 2: *memoria digna*.

¹⁵⁶ VAL. MAX., I, *praef.*: *Vrbis Romae exterarumque gentium facta simul ac dicta memoratu digna*.

¹⁵⁷ VELL., I, 16, 5; 18, 2; II, 32, 1.

¹⁵⁸ TAC. *Agr.*, I, 2: *digna memoratu*.

¹⁵⁹ GELL., IV, 5, 7.

¹⁶⁰ EUTR., IX, 16: *Florianus ... necque quicquam dignum memoria egit*.

¹⁶¹ AMM., XVII, 11, 5; XXII, 8, 25; XXVIII, 1, 2; 1, 15.

¹⁶² SHA, *Macr.*, I, 1; *Diad.*, VI, 1; *Heliog.*, XVIII, 4; *Gord.*, XXI, 3; *Gall.*, XX, 5; *Tr. tyr.*, II, 4; IV, 2; XXXI, 1; *Aur.*, I, 9; *Tac.*, XVI, 5; *Prob.*, XXIV, 6; *Quadr. tyr.*, VI, 1; XIII, 6.

¹⁶³ AMM., XXVI, 1, 2; XXVII, 2, 11: *nec historiam producere per minutias ignobiles decet*. Istoricul, afirma autorul anonim al culegerii de biografii imperiale cunoscute drept *Historia Augusta*, nu trebuie să scrie, precum Iunius Cordus („écrivain-fantôme” după CHASTAGNOL 1994, p. CVIII), prea multe lucruri lipsite de importanță și neonorabile (*tam multa, ut etiam pleraque vilia et minus honesta perscripserit*) (*Max. et Balb.*, IV, 5) – așadar, nedemne de a rămâne în posteritate (*indigna memoratu*) (*Macr.*, I, 4).

¹⁶⁴ *Rhet. ad Her.*, III, 22. Vezi și CIC., *Part. orat.*, 82: *si quid cui magnum aut incredibile acciderit...*

¹⁶⁵ *Pan.*, XII [2], 32, 4.

¹⁶⁶ *Pan.*, III [11], 10, 1.

¹⁶⁷ *Pan.*, V [9], 4, 1.

¹⁶⁸ *Pan.*, X [4], 20, 1 (LAUDANI 2014, p. 251).

¹⁶⁹ *Pan.*, IX [12], 21, 4.

¹⁷⁰ *Pan.*, V [9], 7, 2.

¹⁷¹ *Pan.*, IV [8], 1, 1; VI [7], 4, 1: *novum iam tum miraculum*; VII [6], 17, 1: *pulchrum... et caeleste miraculum*; X [4], 31, 1: *miraculum*; XI [3], 6, 5: *voces gaudentium oppresserat miraculi magnitudo*. Vezi și *Pan.*, IV [8], 6, 3: *mirabumur*; 6, 4: *mirum*; IX [12], 21, 4: *Nec tamen id mirum videri potest, cum qualemcumque militem fortissimum facias tuo, imperator, exemplo*; X [4], 29, 1: *mira... ratio*.

¹⁷² *Pan.*, IV [8], 1, 4: *prorsus et stupeo*; X [4], 3, 2: *stupeat*.

¹⁷³ *Pan.*, IV [8], 9, 5: *singularis victoria*; V [9], 4, 1: *singularis benivolentia*; 20, 1: *singularis erga litteras dignatio*; VII [6], 20, 1: *singularis pietas*.

¹⁷⁴ *Pan.*, IV [8], 9, 6: *cuius magnitudo*; VI [7], 7, 5: *animi magnitudo*.

¹⁷⁵ *Pan.*, IV [8], 9, 5: *admirabilia facta*; V [9], 19, 1: *admirabilis liberalitas*.

sublimului (*excelsior*)¹⁷⁹ etc. Demnă de amintire (*res digna memoratu*)¹⁸⁰, spunea Pacatus în *laudatio* a lui Theodosius din 389, nu este istoria repetată (*historia recantata*) de orice istoric sau poet (*annalium scriptor aut carminum*) a luptei de la Actium dintre Egipt și Roma¹⁸¹, ci că sub stindardul lui Theodosius mășăluiau *Gothus ille et Chunus et Alanus*, altădată dușmani ai Romei¹⁸²; atunci, au luptat lascivul Orient (*tepens Farus et mollis Canopus leviumque populorum altor Nilus*), acum, robustul *barbaricum* (*minax Caucasus et rigens Taurus et ingentium corporum durator Hister*)¹⁸³. Ca să folosim cuvintele lui Claudius Mamertinus din *gratiarum actio Iuliano imperatori* din 362, doar asemenea *miracula* pot fi demne de a fi încredințate istoriei scrise (*sed mandanda sunt litteris, inserenda monumentis, mittenda in posteros venturis saeculis vix credenda miracula*)¹⁸⁴, devenind, astfel, memorie (*ad memoriam posteritatis aeternam... venturis saeculis*)¹⁸⁵; pentru doi panegiriști anonimi, unul în 310, altul în 313, *immortalia facta* ale lui Constantius și Constantinus erau deja *memoria... comemorată*¹⁸⁶.

Să nu ne deruteze cuvintele! Secolul al IV-lea – antichitatea târzie, în general – este o epocă în care, în reprezentarea suveranilor, alături de hieratizare, domină monumentalul, chiar colosalul¹⁸⁷; să ne gândim la fragmentele statuii colosale a lui Constantinus de la intrarea în Musei Capitolini sau la vestitul colos de la Barletta care-l înfățișează pe Heraclius. De altfel, într-un panegiric dedicat lui Constantinus în 313, un anonim menționa că, la Roma, senatul i-a dedicat împăratului o statuie în care era figurat asemenea unui zeu (*merito igitur tibi, Constantine, et nuper senatus signum dei*)¹⁸⁸. La rândul lui, Eusebius se referea la statuia colosală a aceluiași suveran ridicată în absida basilicii *noua* din Roma¹⁸⁹.

¹⁷⁶ V [9], 6, 1: *incredibilem erga iuventutem Galliarum suarum sollicitudinem atque indulgentiam*; 19, 4: *nova et incredibilis est virtus et humanitas*; X [4], 29, 1: *incredibilis... ratio*.

¹⁷⁷ Pan., X [4], 3, 2: *splendore obsolefacta*.

¹⁷⁸ Pan., V [9], 21, 1: *pulcherrimae res gestae*; VII [6], 17, 1: *pulchrum... miraculum*; 17, 4 *tam pulchra forma est quam certa divinitas*; IX [12], 12, 1: *pulcherrimum et qui omnium oculis subici debuisset triumphum virtutis et clementiae tuae*; IX [12], 24, 4: *pulcherrima... facta*.

¹⁷⁹ Pan., X [4], 18, 3: *excelsior principatus*.

¹⁸⁰ Pan., XII [2], 32, 4.

¹⁸¹ Pan., XII [2], 33, 2.

¹⁸² Pan., XII [2], 32, 4.

¹⁸³ Pan., XII [2], 33, 4.

¹⁸⁴ Pan., XI [3], 30, 1.

¹⁸⁵ Pan., XI [3], 31, 1.

¹⁸⁶ Pan., VII [6], 4, 6: *cuius immortalia facta vivunt et in ore omnium hominum oculisque versantur?*; 5, 1: *reminiscitur*; 6, 2: *Quid commemorem Lingonicam victoriam etiam imperatoris ipsius vulnere gloriosam?*; IX [12], 10, 4: *ab aliis dicta memorarem*.

¹⁸⁷ Autorul anonim al *Istoriei împărătești* scria că Gallienus „a dat ordin să i se ridice o statuie mai mare decât colosul, în felul celor dedicate Soarelui (*statuam sibi maiorem colosso fieri praecepit Solis habitu*)”; ea fusese în așa fel concepută, încât părea de două ori mai mare decât colosul (*ut duplex ad colosum videretur*) – SHA, Gall., XVIII, 2; vezi, de asemenea, Alex. Sev., XXV, 8: *statuae colossae*; XXVIII, 6: */Alexander Severus/ Statuas colossas vel pedestres nudas vel equestres divis imperatoribus in foro divi Nervae, quod Transitorium dicitur, locavit omnibus cum titulis et columnis aereis...*

¹⁸⁸ Pan., IX [12], 25, 4.

¹⁸⁹ EUS., HE, IX, 8, 10; VC, I, 40, 2.

Prin urmare, preluând terminologia lui Marie-Claude L’Huillier, se poate afirma că „portretul discursiv” creionat de panegiriști urmează aceeași tendință estetică precum „portretul iconic”¹⁹⁰. Pe de altă parte, oratorii gallo-romani se referă la evenimente și realități istorice dintre care unele sunt cunoscute *numai* din ale lor *laudationes – rebellio Bagaudica*¹⁹¹, luptele cu *barbarae nationes* transrhenane și transdanubiene ale lui Maximianus, Diocletianus, Constantius, Constantinus, Iulianus¹⁹², situația economică, financiară, demografică, culturală, etnică a Gallilor¹⁹³, acțiunile de recuperare a Britanniei controlate mai bine de un deceniu de uzurpatorii Carausius și Allectus¹⁹⁴, etapele campaniei din 312 a lui Constantinus din nordul și centrul Italiei împotriva lui Maxentius¹⁹⁵, colonizările de *cultores barbari* și spinoasa problemă a *laeti*-lor¹⁹⁶, traseul lui Iulianus din 362 dinspre Occident spre Constantinopolis¹⁹⁷, eliminarea „tiranului” Maximus în 389¹⁹⁸ ș.a.

Dar panegiriștii nu sunt istorici; misiunea lor nu e obiectivitatea, ci persuasiunea, nu reconstrucția logică, ci controlul sentimentelor, nu adevărul faptelor, ci semnificația lor. Ei transformă evenimentul istoric în „eveniment discursiv” (Marie-Claude L’Huillier) apelând la procedeele specifice mai ales genului laudativ – *amplificatio* și *ornatio (oratio ornata)*¹⁹⁹; astfel, așa cum au observat și alți exegeți anteriori, adresându-se principelui, oratorii gallo-romani creează și difuzează o istorie retorică²⁰⁰, subiectivă, „oficială”, ideologizată, alterată, „cvasifictivă”, în care *memoria* și *historia* au misiunea lor particulară – una conferă autoritate, cealaltă – legitimitate; cu alte cuvinte, ele sunt parte indisolubilă a mesajului propagandistic al puterii suverane²⁰¹.

¹⁹⁰ L’HUILIER 1992, p. 134.

¹⁹¹ LASSANDRO 2000a, p. 41–51, 105–144; LASSANDRO 2000b, p. 19–24; de TRIZIO 2009, p. 78, 80–83; BUCCI 2015, p. 105–108.

¹⁹² LASSANDRO 2000a, p. 59–77; LASSANDRO 2000b, p. 28–34; CHAUVOT 2016, p. 365–376.

¹⁹³ HOSTEIN 2006, p. 211–234; HOSTEIN 2012; BIANCO 2008, p. 511–522; HOSTEIN & KASPRZYK 2012, p. 517–540; KASPRZYK 2016, p. 199–216.

¹⁹⁴ CASEY 2005, p. 32–33, 43–44, 96–104.

¹⁹⁵ BARNES 2014, p. 61–83; ROBERTO 2014, p. 129–143; PELIZZARI 2014, p. 145–160; ZACCARIA 2014, p. 179–192; BONAMENTE 2014, p. 193–217.

¹⁹⁶ LASSANDRO 2000a, p. 81–90; LASSANDRO 2000b, p. 36–38; MAROTTA 2015, p. 117–157.

¹⁹⁷ *Pan.*, X [4], 6–14.

¹⁹⁸ GRAF 2014, p. 220–222.

¹⁹⁹ *CIC., Part. orat.*, 27; 52–58, 70–82.

²⁰⁰ Ei prezintă istoria într-un *stilus maior*, ca să utilizăm expresia istoricilor Eutropius și Ammianus Marcellinus (*EUTR.*, X, 18, 3; *AMM.*, XXXI, 16, 9; L’HUILIER 1992, p. 134) sau într-un *eloquium celsius*, ca să ne slujim de cea a autorului anonim al *Historia-ei Augusta* (*SHA, Prob.*, II, 6).

²⁰¹ SEAGER 1984, p. 129–165; L’HUILIER 1986, p. 529–583; L’HUILIER 1992, *passim*, căreia îi aparțin cuvintele dintre ghilimele; RODRÍGUEZ GERVÁS 1991; PÉREZ SÁNCHEZ 2003 p. 223–245; NOÈ 2008, p. 495–510; GARCÍA RUIZ 2008a, p. 137–153; FORMISANO 2008, p. 581–599; de TRIZIO 2009, p. 84–85; MARANESI 2013, p. 99–112; MARANESI 2016; WARE 2014, p. 86–109; LAUDANI 2014, *passim*; BUCCI 2015, *passim*; LJUBOMIROVIĆ 2015, p. 1419–1434; LOPETEGUI 2015, p. 63–82, în special 72–79; HOSTEIN 2016, p. 35–48.

BIBLIOGRAFIE

ALBANA 2004 – M. Albana, *I luoghi della memoria a Roma in età repubblicana: templi e archivi*, Annali della Facoltà di Scienze della Formazione dell'Università di Catania, 3 (2004), p. 1–47.

ALBANA 2018 – M. Albana, *Eumenio, un retore direttore di dipartimento ante litteram*, in: M. Albana, C. Soraci (eds.), *Amicitia res plurimas continet. Omaggio a Febronio Elia*, Acireale-Roma, 2018, p. 17–37.

ANDO 2015 – C. Ando, *Mythistory: The Pre-Roman Past in Latin Late Historiography*, in: H. Leppin (ed.), *Antike Mythologie in christlichen Kontexten der Spätantike*, Berlin-München-Boston, 2015, p. 207–220.

BALBO 2017 – A. Balbo, *Some Thoughts on the Image of Rome in Late Antique Authors: Ausonius, Symmachus, the Panegyrists*, Horizons 8 (2017), 1, p. 27–45.

BALBO 2018 – A. Balbo, *Ausonio oratore. Tecniche argomentative e prassi retorica nella gratiarum actio*, in: Étienne Wolff (ed.), *Ausone en 2015: bilan et nouvelles perspectives*, Paris, 2018, p. 159–182, în special p. 160–163.

BARNES 2014 – T. Barnes, *Constantine. Dynasty, Religion and Power in the Later Roman Empire*, Blackwell, 2014.

BIANCO 2008 – A. D. Bianco, *La Terra Mater frugum tra topos letterario e politica agraria tardoimperiale*, in: P. Desideri, S. Roda, A. M. Biraschi (eds.), *Costruzione e uso del passato storico nella cultura antica. Atti del convegno internazionale di studi, Firenze, 18–20 settembre 2003*, Alessandria, 2008, p. 511–522.

BOWERSOCK 2009 – G. Bowersock, *Old and New Rome in the Late Antique Near East*, in: Ph. Rousseau, M. Papoutsakis (eds.), *Transformations of Late Antiquity. Essays for Peter Brown*, Ashgate, 2009, p. 31–49.

BONAMENTE 2014 – G. Bonamente, *Dalla Gallia a Roma: Costantino e l'assedio di Verona*, in: G. Cuscito (ed.), *Costantino il Grande a 1700 anni dall'“Editto di Milano”*. Atti della XLIV Settimana di Studi Aquileiesi, 30 maggio – 1 giugno 2013, Trieste, 2014, p. 193–217.

BUCCI 2015 – Anonimo, *Il panegirico del 307 per Massimiano e Costantino*, a cura di T. Bucci, Bari, 2015.

CASEY 2005 – P. J. Casey, *Carausius and Allectus. The British Usurpers*, with translations of the texts by R. S. O. Tomlin, London, 2005 (Print Edition).

CERVERO – F. Cervero, *Adventus. Una cerimonia del potere tra Ellenismo e Roma*, p. 98–129 (cf. https://www.academia.edu/33062075/Una_cerimonia_del_potere_tra_Ellenismo_e_Roma.pdf).

CHASTAGNOL 1994 – A. Chastagnol, *Histoire Auguste. Les empereurs romains des IIe et IIIe siècles*, Paris, 1994.

CHAUVOT 2016 – A. Chauvot, *Les «barbares» des Romains. Représentations et confrontations*, Metz, 2016.

CHIAVIA 2008 – C. Chiavia, *Presente e passato nei Panegyrici Latini: personaggi storici a confronto*, in: P. Desideri, S. Roda, A. M. Biraschi (eds.), *Costruzione e uso del passato storico nella cultura antica. Atti del convegno internazionale di studi, Firenze, 18–20 settembre 2003*, Alessandria, 2008, p. 523–543.

CHRISTOL 1999 – M. Christol, *Le métier d'empereur et ses représentations à la fin du IIIe et au début du IVe siècle*, CGG 10 (1999), p. 355–368.

DZIELSKA & TWARDOWSKA 2013 – M. Dzielska, K. Twardowska (eds.), *Divine Men and Women in the History and Society of Late Hellenism*, Kraków, 2013.

FORMISANO 2008 – M. Formisano, *Speculum principis, speculum oratoris. Alcune considerazioni sui panegyrici latini come genero letterario*, in: L. Castagna, C. Riboldi (eds.), *Amicitiae templa serena. Studi in onore di Giuseppe Aricò*, I, Milano, 2008, p. 581–599.

FRANCESIO 2004 – M. Francesio, *L'idea di città in Libanio*, Stuttgart, 2004.

GALINSKY 2014 – L. Galinsky (ed.), *Memoria Romana. Memory in Rome and Rome in Memory*, Ann Arbor, 2014.

GALINSKY 2016 – K. Galinsky, *Introduction*, in: K. Galinsky (ed.), *Memory in Ancient Rome and Early Christianity*, Oxford, 2016, p. 1–39.

GALINSKY & LAPATIN – K. Galinsky, K. Lapatin (eds.), *Cultural Memories in the Roman Empire*, Los Angeles, 2015.

GALINSKY & LAPATIN 2016 – K. Galinsky, K. Lapatin (eds.), *Cultural Memories in the Roman Empire*, Los Angeles, 2016.

GARCÍA RUIZ 2008a – M. P. García Ruiz, *La evolución de la imagen política del emperador Juliano a través de los discursos consulares. Mamertino, "Pan." III (11) y Libanio, "Or." XII*, *Minerva* 21 (2008), p. 137–153.

GASTI 2016 – F. Gasti, *Aspetti della presenza di Cicerone nella tarda antichità latina*, in: P. De Paolis (ed.), *Cicerone nella cultura antica. Atti del VII Simposio Ciceroniano. Arpino 8 maggio 2015*, Cassino, 2016, p. 27–54.

GIORCELLI BERSANI 2008 – S. Giorcelli Bersani, "Ancient", "Recent", "Immediate Past": *ricostruire il passato e legittimare il presente nei Panegyrici Latini*, in: P. Desideri, S. Roda, A. M. Biraschi (eds.), *Costruzione e uso del passato storico nella cultura antica. Atti del convegno internazionale di studi, Firenze, 18–20 settembre 2003*, Alessandria, 2008, p. 483–494.

GOLDBECK & WIENAND 2017 – F. Goldbeck, J. Wienand (eds.), *Der römische Triumph in Prinzipat und Spätantike*, Berlin-Boston, 2017.

GOWING 2005 – A. M. Gowing, *Empire and Memory. The Representation of the Roman Republic in Imperial Culture*, New York, 2005, p. 7–16.

GOWING 2016 – A. M. Gowing, *Memory as Motive in Tacitus*, in: K. Galinsky (ed.), *Memory in Ancient Rome and Early Christianity*, Oxford, 2016, p. 43–64.

GRAF 2014 – F. Graf, *Laying Down the Law in Ferragosto: The Roman Visit of Theodosius in Summer 389*, *J ECS* 22 (2014), 2, p. 220–222.

GUARD 2009 – T. Guard, *Cicéron: l'orateur, l'histoire et l'identité romaine*, *Cahiers des études anciennes*, 46 (2009), p. 227–248 (<http://etudesanciennes.revues.org/180>).

GUIDETTI 2018 – F. Guidetti, *I rituali di adventus in epoca tetrarchica: per la ricostruzione di un evento cerimoniale tardoromano*, in: W. Eck, S. Puliatti (eds.), *Diocleziano: la frontiera giuridica dell'Impero*, Pavia, 2018, p. 235–265.

HARTMANN 2008 – U. Hartmann, *Die literarischen Quellen*, in: K.-P. Johne, U. Hartmann, T. Gerhardt (Hg.), *Die Zeit der Soldatenkaiser. Krise und Transformation des Römischen Reiches im 3. Jahrhundert n. Chr. (235–284)*, I, Berlin, 2008, p. 39–40.

HARTMANN 2018 – U. Hartmann, *Der spätantike Philosoph. Die Lebenswelten der paganen Gelehrten und ihre hagiographische Ausgestaltung in den Philosophenviten von Porphyrios bis Damaskios*, 1–3, Bonn, 2018.

DEN HENGST – D. den Hengst, *Emperors and Historiography. Collected Essays on the Literature of the Roman Empire by Daniël den Hengst*, introduced and edited by D. W. P. Burgersdijk and J. A. van Waarden, adiuante H. Schreuders, indice conscriptit P. Burgersdijk, London-Boston, 2010.

HOSTEIN 2006 – A. Hostein, *Lacrimae principis. Les larmes du prince devant la cité affligée*, in: M.–H. Quet (ed.), *La «crise» de l'Empire de Marc Aurèle à Constantin*, Paros, 2006, p. 211–234.

HOSTEIN 2012 – A. Hostein, *La Cité et l'Empereur. Les Éduens dans l'Empire romain d'après les Panégyriques Latins*, Paris, 2012.

HOSTEIN 2016 – A. Hostein, *Le Panégyrique latin VII (6) ou l'éloge de la pietas de Constantin*, in: L. Gouchard, A. Gutsfeld, F. Richard (eds.), *Constantin et la Gaule. Autour de la vision de Grand*, Nancy–Paris, 2016, p. 35–48.

HOSTEIN & KASPRZYK 2012 – A. Hostein, M. Kasprzyk, *Une communauté civique face à la crise: la civitas Aeduorum dans la seconde moitié du IIIe siècle apr. J.–C. (approches archéologiques et historiques)*, in: L. Lamoine, C. Berrendonner, M. Cébeillac–Gervasoni

(eds.), *Gérer les territoires, les patrimoines et les crises. Le quotidien municipal II, III/4, Gérer "les crises": un "enjeu à la portée des cités"? La "crise du IIIe siècle"*, Presses Universitaires Blaise-Pascal, 2012, p. 517–540.

HÖLKEKAMP 2014 – K.-J. Hölkeskamp, *In the Web of (Hi-)Stories. Memoria, Monuments, and Their myth-Historical 'Interconnectedness'*, in: L. Galinsky (ed.), *Memoria Romana. Memory in Rome and Rome in Memory*, Ann Arbor, 2014, p. 169–213.

IRMSCHER 1983 – J. Irmischer, „*Neurom*“ und „*zweites Rom*“ – *Renovatio oder Translatio*, *Klio* 65 (1983), p. 431–439.

JESÚS PONCE 1998 – M. Jesús Ponce, *Menandro Rétor y el discurso imperial*, *Habis* 29 (1998), p. 221–232.

KASPRZYK 2016 – M. Kasprzyk, *Les mesures de Constantin en faveur de la cité des Éduens (Pan. Lat. VIII (5)): réponse à une crise locale ou mesure politique?*, in: L. Guichard, A. Gutsfeld, F. Richard (eds.), *Constantin et la Gaule. Autour de la vision de Grand*, A.D.R.A. – Nancy, Éditions de Boccard, Paris, 2016, p. 199–216.

KELLY 2015 – C. Kelly, *Pliny and Pacatus. Past and Present in Imperial Panegyric*, in: J. Wienand (ed.), *Contested Monarchy. Integrating the Roman Empire in the Fourth Century*, Oxford-New York, 2015, p. 215–238.

KER & PIEPER 2014 – J. Ker, C. Pieper (eds.), *Valuing the Past in the Greco-Roman World. Proceedings from the Penn-Leiden Colloquia on Ancient Values VII*, Leiden-Boston, 2014.

LASSANDRO 1992 – D. Lassandro, «*Aedui, fratres populi Romani*» (in *marginis ai Panegyrici gallici*), in: M. Sordi (ed.), *Autocoscienza e rappresentazione dei popoli nell'antichità*, Milano, 1992, p. 261–265.

LASSANDRO 2000a – D. Lassandro, *Sacratissimus Imperator. L'immagine del princeps nell'oratoria tardoantica*, Bari, 2000.

LASSANDRO 2000b – D. Lassandro, *Introduzione*, in: *Panegyrici Latini*, a cura di D. Lassandro e G. Micunco, Torino, 2000, p. 9–15.

LAUDANI 2014 – Nazario, *Panegyrico in onore di Costantino*, a cura di C. Laudani, Bari, 2014.

LEBRECHT SCHMIDT 1989 – P. Lebrecht Schmidt, *Die Panegyrik*, in: R. Herzog & P. Lebrecht Schmidt (eds.), *Handbuch der Lateinischen Literatur der Antike. Restauration und Erneuerung. Die Lateinische Literatur von 284 bis 374 n. Chr.*, München, 1989, p. 161–172.

LENSKY 2016 – N. Lenski, *Constantine and the Cities. Imperial Authority and Civic Politics*, Philadelphia, 2016.

LJUBOMIROVIĆ 2015 – I. Ljubomirović, *Latin panegyrics used for imperial propaganda as exemplified by Constantine the Great*, *Teme* 39 (2015), 4, p. 1419–1434.

LOPETEGUI 2015 – G. Lopetegui, *Retórica e imagen imperial en la obra de los epitomadores y panegyristas del siglo IV*, *Veleia* 36 (2015), p. 63–82.

L'HUILLIER 1986 – M.-C. L'Huillier, *La figure de l'empereur et les vertus impériales. Crise et modèle d'identité dans les Panégyriques latins*, in: *Les grandes figures religieuses. Fonctionnement pratique et symbolique dans l'antiquité (Besançon, 25–26 avril 1984)*, Paris, 1986, p. 529–583.

L'HUILLIER 1992 – M.-C. L'Huillier, *L'Empire des mots: orateurs gaulois et empereurs romains, 3e et 4e siècles*, Besançon, 1992.

MACCORMACK 1981 – S. G. MacCormack, *Art and Ceremony in Late Antiquity*, Berkeley-Los Angeles-London, 1981.

MARANESI 2013 – A. Maranesi, *Consensus e virtutes nella prima età costantiniana*, *Aevum* 87/1 (2013), p. 99–112.

MARANESI 2014 – A. Maranesi, *Scuola, retorica e consenso nella città tardoantica. A proposito di una recente pubblicazione*, *MediterrAnt* 17 (2014), 2, p. 661–668.

MARANESI 2016 – A. Maranesi, *Vincere la memoria, costruire il potere. Costantino, i retori, la lode dell'autorità e l'autorità della lode*, Milano–Udine, 2016.

MAROTTA 2015 – V. Marotta, *Il problema dei laeti. Fonti e storiografia*, in: F. Botta, L. Loschiavo (eds.), *Civitas, Iura, Arma. Organizzazioni militari, istituzioni giuridiche e strutture sociali alle origini dell'Europa (secoli III–VIII)*, Lecce, 2015, p. 117–157.

MCCORMICK 1986 – M. McCormick, *Eternal Victory. Triumphal Rulership in Late Antiquity, Byzantium, and the Early Medieval West*, Cambridge-London-New York-New Rochelle-Melbourn-Paris-Sidney, 1986.

NG 2014 – D. Y. Ng, *Monuments, Memory, and Status in Roman Asia Minor*, in: L. Galinsky (ed.), *Memoria Romana. Memory in Rome and Rome in Memory*, Ann Arbor, 2014, p. p. 235–260.

NIXON 1990 – C. E. V. Nixon, *The Use of Past by the Gallic Panegyrists*, in: G. Clarke, B. Croke, A. Emmett Nobbs, R. Mortley (eds.), *Reading the Past in Late Antiquity*, Rushcutters Bay, N. S. W., Australian National University Press, 1990, p. 1–36.

NIXON, RODGERS & MYNORS 1994 – *In Praise of Later Roman Empire. The Panegyrics Latini*, Introduction, Translation, and Historical Commentary C. E. V. Nixon and B. S. Rodgers, with Latin Text of R. A. B. Mynors, Berkeley-Los Angeles-Oxford, 1994.

NOÈ 2008 – E. Noè, *Cultura della memoria e costruzione di immagine in un retore del IV secolo*, in: P. Desideri, S. Roda, A. M. Biraschi (eds.), *Costruzione e uso del passato storico nella cultura antica. Atti del convegno internazionale di studi, Firenze, 18–20 settembre 2003*, Alessandria, 2008, p. 495–510.

ORIHUELA SANCHO 1996 – R. Orihuela Sancho, *Consideraciones sobre el Panegírico XI(3) del Corpus Panegyricorum Latinorum*, *Myrtia* 11 (1996), p. 47–60.

PAVESE 2008 – M. Pavese, *L'uso del "passato" nel Discorso genethliaco di Mamertino per Massimiano Augusto*, in: P. Desideri, S. Roda, A. M. Biraschi (eds.), *Costruzione e uso del passato storico nella cultura antica. Atti del convegno internazionale di studi, Firenze, 18–20 settembre 2003*, Alessandria, 2008, p. 545–558.

PELLIZZARI 2011 – A. Pellizzari, *Tra retorica, letteratura ed epigrafia: esempi di laudes urbium tardoantiche*, *Historiká* 1 (2011), p. 123–144 (www.historika.unito.it).

PELLIZZARI 2014 – A. Pellizzari, *Tra adventus imperiali e bella civilia. L'Italia settentrionale e Aquileia nei Panegyrici Latini di età tetrarchico-costantiniana*, in: G. Cuscito (ed.), *Costantino il Grande a 1700 anni dall' "Editto di Milano"*. Atti della XLIV Settimana di Studi Aquileiesi, 30 maggio – 1 giugno 2013, Trieste, 2014, p. 145–160.

PÉREZ SÁNCHEZ 2003 – D. Pérez Sánchez, *Panegírico y ciudad: tradición y control ideológico en la antigüedad tardía*, *SHHA* 21 (2003), p. 223–245.

POPKIN 2016 – M. L. Popkin, *The Architecture of the Roman Triumph. Monuments, Memory, and Identity*, New York, 2016.

REBEGGIANI 2013 – S. Rebeggiani, *Reading the Republican Forum: Virgil's Aeneid, the Dioscuri, and the Battle of Lake Regillus*, *CPh* 108 (2013), 1, p. 53–69.

REES 2004 – R. Rees, *Praising in Prose: Vergil in the Panegyrics*, in: R. Rees (ed.), *Romane memento. Virgil in the Fourth Century*, London, 2004, p. 33–46.

ROBERTO 2014 – U. Roberto, *Aquileia tra Massenzio e Costantino: l'assedio della tarda estata 312*, in: G. Cuscito (ed.), *Costantino il Grande a 1700 anni dall' "Editto di Milano"*. Atti della XLIV Settimana di Studi Aquileiesi, 30 maggio – 1 giugno 2013, Trieste, 2014, p. 129–143.

ROBERTO 2017 – U. Roberto, *Il Panegirico di Eumenio. Educazione, scuola e politica nell'impero di Diocleziano*, *Annali di storia dell'educazione*, 24 (2017), p. 106–118.

ROCHE 2011 – P. Roche, *The Panegyricus and the Monuments of Rome*, in: P. Roche (ed.), *Pliny's Praise. The Panegyricus in the Roman World*, New York, 2011, p. 45–66.

RODRÍGUEZ MAYORGAS 2007 – A. Rodríguez Mayorgas, *La memoria de Roma: oralidad, escritura e historia en la república romana*, Oxford, 2007.

RODRÍGUEZ MAYORGAS 2016 – A. Rodríguez Mayorgas, *History and Memory in Roman Thinking of the Past: historia and memoria in Republican Literature*, *QS* 83 (2016), p. 51–76.

RODRÍGUEZ GERVÁS 1991 – M. J. Rodríguez Gervás, *Propaganda política y opinión pública en los panegíricos latinos del bajo imperio*, Salamanca, 1991.

ROLLER 2018 – M. B. Roller, *Models from the Past in Roman Culture. A World of Exempla*, Cambridge, 2018 (*non vidi* – apud R. E. Hedrick III, BMCRev 2018.12.03).

RUFFELL & HAU 2017 – I. Ruffell, L. Hau (eds.), *Truth and History in the Ancient World. Pluralising the Past*, New York-London, 2017.

RYAN 2009 – F. X. Ryan, *Pacatus on the mnemonic capabilities of republican political figures*, Leeds International Classical Studies 8 (2009), 1 (<http://leeds.ac.uk/classics/lics/>).

SANDBERG & SMITH 2018 – K. Sandberg, C. Smith (eds.), *Omnium Annalium Monumenta: Historical Writing and Historical Evidence in Republican Rome*, Leiden-Boston, 2018.

SCHANZ 1970 – M. Schanz, *Geschichte der Römischen Literatur bis zum Gesetzgebungswerk des Kaisers Justinian*, IV/1, *Die Römische Literatur von Constantin bis zum Gesetzgebungswerk Justinians. Die Literatur des vierten Jahrhunderts*, zweite, vermehrte Auflage, München, 1970.

SEAGER 1984 – R. Seager, *Some Imperial Virtues in the Latin Prose Panegyrics. The Demands of Propaganda and the Dynamics of Litterary Composition*, in: F. Cairns (ed.), *Papers of the Liverpool Latin Seminar*, IV, Liverpool, 1984, p. 129–175.

SEGUÍ 2016 – J. J. Seguí, *Pro instaurandis scholis. Educación para salir de una crisis*, in: G. Bravo, R. González Salinero (eds.), *Crisis en Roma y soluciones desde el poder. Actas del XIII colloquio de la Asociación Interdisciplinarias de Estudios Romanos, celebrado en la Universidad Complutense de Madrid los días 18-20 de noviembre de 2015*, Madrid-Salamanca, 2016, p. 167–182.

STEIN-HÖLKESKAMP 2014 – E. Stein-Hölkeskamp, *Marius, Sulla, and the War over Monumental Memory and Public Space*, in: L. Galinsky (ed.), *Memoria Romana. Memory in Rome and Rome in Memory*, Ann Arbor, 2014, p. 214–234.

TRAINA 2014 – G. Traina, *Mapping the New Empire: A Geographical Look at the Fourth Century*, in: R. Dijkstra, S. von Poppel, D. Slooijtes (eds.), *East and West in the Roman Empire of the Fourth Century. An End of Unity?*, Leiden, 2015, p. 49–51.

de TRIZIO 2005 – M. S. de Trizio, *Un'eco virgiliana nel Panegirico di Mamertino del 289 d.C.*, *InvLuc* 27 (2005), p. 155–168.

de TRIZIO 2009 – M. S. de Trizio, *Panegirico di Mamertino per Massimiano e Diocleziano (Panegyrici Latini 2 [10])*, Bari, 2009.

TURCAN-VERKERK 2003 – A.-M. Turcan-Verkerk, *Un poète latin chrétien redécouvert: Latinus Pacatus Drepanius, panégyriste de Théodose*, Bruxelles, 2003.

WARE 2014 – C. Ware, *The Severitas of Constantine: Imperial Virtues in Panegyrici Latini 7(6) and 6(7)*, *JLA* 7/1 (2014), p. 86–109.

WARE 2019 – C. Ware, *Panegyric and the Discourse of Praise in Late Antiquity*, *JRS* 109 (2019), p. 291–304 (doi:10.1017/S0075435819000868).

ZACCARIA 2014 – C. Zaccaria, *Costantino ad Aquileia: tra epigrafia e retorica*, in: G. Cuscito (ed.), *Costantino il Grande a 1700 anni dall'“Editto di Milano”*. *Atti della XLIV Settimana di Studi Aquileiesi*, 30 maggio – 1 giugno 2013, Trieste, 2014, p. 179–192.

